

УДК 75.057(477.87)

О.Сопко

ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНА ВИРАЗНІСТЬ ЗОБРАЖЕНЬ У ТИТУЛАХ РУКОПИСІВ ІВАНА ЮГАСЕВИЧА

Еволюція мистецького оформлення літературних текстів, як і взагалі стародруків XVIII-XIX століть, відобразила зміни не лише в літературно-мистецькій естетиці, а й у світосприйманні. Нова естетика позначилася на оформленні цих книжок. На зміну синкретичному мистецтву, де надавалося символічного значення слову та візуальному образіві в їх нерозривному зв'язку, приходило раціональне ставлення до тексту.

Одночасно на зміну оздобленим титульним аркушам приходять шрифтові текстові заголовки. Орнаментальні оздоби втрачали зв'язок із жанром твору і його змістом. Отже, оформлення української книги розвивалося в напрямі уподібнення до книги інших народів і країн. Якщо українська книга кінця XVI – першої пол. XVII ст. мала виразні ознаки національної своєрідності, то на кінець XVIII ст. вона набирала рис, властивих тогочасній європейській книжці загалом. А такі структурні елементи книги, як передмова і післямова, що виникали ще з середньовічних традицій, модифікувалися у нові форми в умовах зародження нових віянь культури. Хоча книги, переписані від руки, продовжували з'являтися навіть у XIX ст., проте це явище вже не мало масового характеру. Загалом той етап розглядається як занепад українського рукописання. Однак рукописна спадщина Закарпаття середини XVIII – початку XIX ст., в силу історичних причин, засвідчила період розвитку й поширення рукописання. Пожвавлення літературного руху на Закарпатті сприяло тіснішим зв'язкам із рештою українських земель. Культурні єднання Закарпаття з Галичиною, Наддніпрянщиною у першій половині XIX ст. стають особливо міцними і мають вирішальний вплив на літературне відродження, а відтак і пожвавлення рукописання в краї. Для літературного процесу це дає підстави говорити про становлення тут нової літератури як частини загальноукраїнського літературного процесу [4; 18].

Як бачимо, процес відродження і поширення літератури в рукописному виді розвивався паралельно в декількох мистецьких напрямках. Про це свідчать приклади переписування нотолінійних збірників та їхнє нове художнє оздоблення сюжетними, часто чорно-білими, ілюстраціями й орнаментальними заставками, подібними до гравюри.

Особливим є період пастирської діяльності Мукачівського єпископа А.Бачинського (1773-1809 рр.) [5], який називають «Золотою добою», коли відбулося національно-культурне відродження та розвиток науковотворчих сил. Його бурхлива культурно-громадська діяльність викликала величезне захоплення сучасників, яскрава творчість яких стала не лише історичним, а й культурно-мистецьким явищем краю. Поряд із відомими закарпатцями-вченими І.Базилівичем, А.Коцаком, І.Пастелієм, П.Лодієм, І.Орлаєм та поетом-філософом В. Довговичем, представником бурлескного письменства М.Андрейковичем, поетом-панегіриком Г.Марковичем, постають представники співців та переписувачів-мініатюристів таких, як І.Ріпа, М.Бистран, І.Югасевич.

Активним впливом на розвиток творчих сил у рукописанні була діяльність відомих діячів краю, що плідно працювали в різних галузях науки: історії, мовознавства, теології, філософії, літератури. Це відображалося у творах із значно ширшою тематикою творів, які окреслили нові естетичні поняття в оформленні рукописів. У раціональному ставленні до текстів поступово змінювалася і художня модель титулів, що набули простого шрифтового пояснення. Зрідка книги, особливо літургійного призначення, виконувалися у складніших художніх формах, що тільки віддалено нагадували стильові твори.

Книжка відображала нерозривну єдність тексту, який читали і слухали в церкві, та зорового ряду. Таке поєднання тексту, зображення, церковного співу мали глибоко

символічне значення. Подібну мистецьку форму мають рукописні книги переписувача й мініатюриста Івана Югасевича. Вивчаючи образну структурну систему його рукописних взірців, можемо стверджувати, що він добре знався не тільки на каліграфії та оформленні рукописів, але й був добре освідомлений у книжковій конструкції загалом.

Особливе значення в рукописній і друкованій книзі у другій пол. XVIII ст. мав титульний аркуш. У його оздобленні поширена орнаментика, виконана в характерному для минулого століття стилю бароко, вже значно ближчого до духу народної творчості. Найпоширеніші барокові композиції, копійовані з друкованих титулів, стали типовим елементом художнього оформлення для рукописних книг. На відміну від перевантажених архітектурними й сюжетними елементами друкованих форт, рукописні прикраси на титулах відрізнялися простішими й лаконічнішими виконанням [1; 108; 180].

В оформленні титульних аркушів закарпатських рукописів XVIII – початку XIX ст. трапляється шрифтове композиційне вирішення, коли за призначенням титульний аркуш розроблявся для інформаційного висвітлення.

Початкові аркуші оформляли кіноварними великими літерами, переважно півуставного шрифту, рідше використовували стилізовану в'язь. Оздобу у формі орнаментальної прямокутної заставки спостерігаємо у верхній частині титулу або між шрифтовими рядками. Таке художнє вирішення титулу є в рукописах (И-432) «Апостол» (Діяння апостолів) [5; 35] XVII ст., (И-467) «Малый Ирмологийон или Писнослов токмо ирмосы воскресны и прокимени». По новопечатным книгам прилежно исправлен. XVIII-XIX ст., (И-461) «Писенник Явдохи Баклажук з с. Кваси» [5; 44] [5; 47] XX ст. та ін. Як бачимо, способи побудови текстової композиції на титулах, як і всіх засобів художнього оформлення книги залежали від змісту та читацької адреси. Більш урізноманітнене графічне облямування початкових аркушів виражав його зв'язок з естетичними засадами тогочасного мистецтва. Ця особливість спостерігається в художньому оформленні титулів літургійних книг, коли повертається класична архітектурна рамка-портал, але вже з рисами народної орнаментики. [3; 109].

Врахування важливості сакрального об'єкта книги, якому належало провідне місце в таїнствах і обрядах, з її змістовою та художньою формою характеризують рукописну спадщину І.Югасевича. Він керувався тими тенденціями кириличних рукописних та друкованих видань, що ввібрали в себе історико-культурні процеси Європи. Їхній розвиток пересікався з різноманітними тенденціями і багатьма культурними традиціями, що формувалися в умовах багатонаціонального та різноконфесійного складу майстрів-книжників. Ці прояви визначили термінологію, призначення та загальний образ рукописних і друкованих книг.

Керуючись цими критеріями у відповідності до призначення твору, І.Югасевич починав формувати рукопис із титульного аркуша. Як бачимо, його оформлення відповідне до призначення рукопису. Титульні аркуші, окрім оформлення, містять повну інформацію про рукопис: назву, короткий зміст, прізвище автора, місце написання, число, місяць і рік. Така текстова частина уподібнювалася «передмові», що повторювалася на кінцевому аркуші рукопису на зразок «післямови».

Оформленням титульних аркушів на зразок рамки-порталу характеризує художнє вирішення рукописів І.Югасевича. Кожний титул його книги оздоблений саме такою класичною формою, особливо Ирмологіони. Автор використовував вищезгадану модель архітектурної рамки-порталу, оздобленої елементами орнаментальних форм. Рослинні або геометричні мотиви, укомпоновані в прямокутні арки-рами, – найпоширеніші в оформленні його титульних аркушів Ирмологіонів. Використання запозичених барокових композицій з біблійною символікою, копійованих з друкованих видань є типовими елементами художнього оформлення для рукописних книг І.Югасевича. Маємо приклади в його рукописному оздобленні титулів із більш вираженими рисами стилю бароко, адаптованими в народні орнаментальні форми. Наприклад, в Ирмологіоні за 1784-1785 роки титульний аркуш

обрамлений рамкою-порталом, у якій укомпоновано рослинні мотиви з переплетеною виноградною лозою та гронами винограду. Її верхня частина має форму півкола з орнаментальним обрамленням геометричних елементів – трикутників та зигзагів. Бокові частини титульного обрамлення оздоблено рослинними орнаментальними мотивами виногрона, лози й листків, що зкомпоновані вертикально до низу аркуша. Масивні грона винограду виконано технікою заливки пурпуровим та охристим кольорами. Посередині нижньої частини арки зображено голівку ангела. Його симетричні крильця виконано технікою крапкування та штрихування. Такі ж композиційні схеми з образами ангелів симетрично розташовано у верхній частині арки лівого й правого кутів титулу. Титул виконано трьома кольорами: вохрою, пурпуром та чорним. Усередині арки зкомпоновано текстову частину. Назву книги: «Ірмологіон ся Річ Піснеслов Твореніє отца нашого Іоана Домаскина» зкомпоновано посередині арками, її виконано великими літерами в'язі. Під нею симетрично розташовано решту тексту, написаного рядковими літерами, стилізованим півуставним шрифтом, кіновар'ю.

Нижню частину тексту виконано також великими літерами так, що вона симетрично співзвучна з верхніми рядками тексту. Оформлення титульного аркуша цього рукопису органічно доповнюють біблійні сюжети. За стилістичними ознаками дане оформлення має виражені риси ренесансного та деякі елементи барокового стилю. Цієї стилістики автор дотримувався в оформленні всієї книги. На аркушах з оздобами не зустрічаються орнаменти з геометричними формами. Таке художнє вирішення стосується й ініціалів, у яких зустрічаємо часте використання плетінчастих узорів.

Титул, у якому не перетинаються рослинні заставки з геометричними, спостерігаємо і в оздобленні Пісенника, який описує Ю.Яворський [7]. Це свідчить про те, що автор витримував ту модель оформлення, за якою визначалося призначення книги. Наприклад, згадуваний Ірмологіон призначено виключно для літургійного співу, а Ірмологіон за 1800 р., окрім богослужбових співів, містить і світські пісні. Саме тому автор використав принцип оформлення з мотивами народної орнаментики, зокрема, раму-арку, на відміну від попередньо згаданого оформлення, оздобленого геометричними елементами. Верхня частина арки має вигляд півкола, оздобленого зигзагами, крапками та скісною сіткою. По обидва боки арки розташовано вертикально-площинні колони, оздоблені посередині скісною сіткою, яку доповнюють з обох боків геометричні вертикальні орнаменти, що складаються з ромбиків і кружечків. Нижню частину арки завершує горизонтальна частина з такими ж орнаментами. Текстова частина титульного аркуша має симетричне розташування рядків, що почергово змінюються великими та малими літерами. У тексті використано шрифти в'язі та стилізованого пізнього півустава.

Подібність оздоблення титульного аркуша, але значно збагаченого орнаментальними елементами, спостерігаємо в книзі Ірмологіон за 1806 р. Обрамлення титулу, особливо верхньої частини, набагато складніше ніж вищезгаданого, його форма півкола збільшилася за рахунок чотирирядних орнаментальних геометричних оздоб, що складаються з зигзагів, трикутників, ромбиків, ліній. Два поперечні горизонтальні прямокутники з зубчастими краями завершують верхнє півколо арки-рами. Орнаменти розташовані на них перпендикулярно до нижніх вертикальних форм рами, що завершує нижня горизонтальна частина обрамлення. Геометричні орнаментальні елементи вкомпоновано у вертикальні й горизонтальні смуги, що складаються з ромбиків, кружечків, трикутників, крапок, ліній та скісної сітки. Загальна картина текстової частини титулу не переважена шрифтовими елементами. Верхній рядок виконано червоною кіноварною в'яззю, під ним наступний рядок поєднує чорні і червоні великі літери. Дальші рядки тексту виконано стилізованим півуставним прямим шрифтом, що завершуються розчерком. Попри достатньо масивне орнаментальне обрамлення, текст титулу виступає головною частиною аркуша.

Із більш делікатними титульними обрамленнями оформлені Октоїх за 1802 рік та Молитовник, або Требник, за 1805 рр. Орнаментальні обрамлення цих книг за рахунок

зменшення геометричних елементів виглядають вишукано. Основний декор рами – скісна сітка, розташована у двох вертикальних та горизонтальних смугах, посередині яких однією смужкою тягнеться орнамент із ромбиків та кружечків. У текстовій частині Октоїху домінує червона кіновар, її доповнено чотирма чорними рядочками, що завершують текст. У Молитвослові червоні й чорні рядки текстів рівномірно чергуються і створюють єдине ціле.

Дещо інакше оформлення титулу Ірмологіону за 1811-1812 рр. Така форма титулів відрізняється від попередніх, а саме звертає на себе увагу масивне орнаментальне обрамлення. Важкість форм створюють активні орнаментальні смуги з внутрішніх і зовнішніх країв рами. Вкомпоновані в зигзаги трикутники надали елементам композиції ритму й динаміки, тому текстова частина титулу сприймається як другорядна.

У вищезгаданих прикладах оформлення спостерігаємо не переважане орнаментами обрамлення, а симетрично розташовані геометричні елементи у всіх частинах рами-арки доповнюють текстову частину титулу. У побудові рядків використано принцип текстового колофону в поєднанні чорних та червоних рядків.

Серед оригінальних зразків титульних аркушів І.Югасевича вирізняється титул Ірмологіону за 1803 р. Титульний аркуш має розміщену симетрично текстову частину без єдиного орнаментального елемента. Умовним оформлення можемо вважати прямокутну рамку, побудовану з двох тонких смужок. Текстову частину виконано шрифтами в'язі та прямого півуставу, чорними та червоними кольорами. Варто звернути увагу на слово другого рядка – «КАТАВАСІЯ». Особливо це стосується літер «А», виконаних за цікавим оформленням. За обрисом графем ці літери наближені до кириличного письма, але елементи розчерків середніх з'єднаних ліній нагадує риси готичного шрифту фрактури. Цікавий і виносний середній елемент літери, що нагадує розчерки ренесансних шрифтів, зокрема гуманістичного мінускулу або каліграфічного письма. Це засвідчує обізнаність автора не тільки в кириличних але й латинських шрифтах, елементи яких він використав у такій інтерпретації. Перша літера «К» написана кіновар'ю, решта чорною тушшю.

У структурі деяких рукописів знаходимо такий елемент як шмуцтитул. Такими є два внутрішні титули в книзі Октоїх та три – у Рукописному збірнику № 2017/64. Принцип оформлення цих аркушів вирізняється серед інших заставок за формою великого півкола, що займає половину сторінки. Подібні форми спостерігаємо в рукописах «Княжої доби», наприклад у «Ізборнику Святослава» 1073 р. [2; 134], «Повчанні Кирила Ієрусалимського» кінця XI ст. [2; 168], «Юр'ївському Євангелії» 1120-1128 р. [6; 46], подібність спостерігаємо і в тератологічно-рослинній заставці «Королівського Євангелія» за 1401 р. на арк. № 23.

Верхня частина заставок І.Югасевича нагадує силует храму, оточеного орнаментальними елементами, а нижня горизонтальна частина завершується шрифтовою в'яззю, виконаною кіновар'ю. Заставки побудовані з розет, укомпонованих у кола, що симетрично розташовано по півколу. Верхня частина нагадує мереживні орнаменти, а нижня має малу форму півкола із скісною сіткою. Кольорове вирішення внутрішніх титулів Рукописного збірника № 2017/64 багатше, ніж у двоколірному (чорний, червоний) «Октоїху», де присутні пурпурний, голубий, коричневий та чорний кольори.

Мистецька характеристика за оригінальними взірцями рукописів засвідчує, що в І.Югасевича є дві моделі оформлення титулів. Перша – коли автор запозичував елементи класичних взірців різних стилів, а саме ренесансу й бароко, таким оформленням позначений період (1759-1795 рр.), до нього можна віднести книги: Пісенник 1761-1763, Ірмологіон 1778-1779, Пісенник 1798, Ірмологіон 1784-1785 рр. Друга модель оформлення – з вираженими впливами народного мистецтва, до неї відносимо книги, другого періоду (1795-1814 рр.) – Календарі за 1806, 1807, 1809, Ірмологіони за 1800, 1803, 1806, 1809, 1809, 1811-1812, Типікон за 1800, Октоїх за 1802, Псалтир за 1804, Молитвослов за 1805, Пісенники за 1811, 1812 рр.

Отже, рукописи І.Югасевича відображають нерозривну єдність тексту, який читали і слухали в церкві, та зорового ряду, а саме художнього оформлення. Таке поєднання

текстової частини з відповідним до змісту зображенням, що супроводжувалося церковним співом через ноти, виступає єдиним цілим у книжковій формі. Важливим є і те, що рукописна творчість митця розвивалася паралельно з друкованою книгою і визначала такі ж естетичні засади тогочасного мистецтва, що сприяли дієвості книги як знаряддя культури і чинника впливу на суспільне життя.

На основі дослідження можемо виділити окремі типи рукописів І.Югасевича, що визначилися за двома періодами його творчості. Доведено, що художня образність книжкової графіки в рукописах І.Югасевича визначається рисами, характерними для українського книгописання в цілому, а особливістю місцевої рукописної книги є те, що на Закарпатті з середини XVIII ст. традиція рукописної книги була актуальною ще протягом XIX ст.

Виходячи з цього, можемо зробити висновки про розвиток стилістики в оздобах титульних аркушів І.Югасевича, де виявлено співіснування прикмет стильових видозмін готичної, ренесансної, барокової, що трансформувалися у народну орнаментику, стилізовані плетінчасті орнаменти виглядають більше по-народному за рахунок спрощеної плетінки, обрамленої за формою ініціалу. З більш вираженими рисами ренесансових й барокових зразків є ініціали Ірмологіону 1784-1785 рр. виділено особливості каліграфії письма за рисами, близької до барокової стилістики, зокрема у застосуванні фігурних текстів – колофонів із конфігурацією чаші.

Внесок І.Югасевича в розвиток рукописної книги Закарпаття середини XVIII – початку XIX ст. є значним у формуванні нової моделі оздоблення титулів та манери виконання книжкових оздоб. Особливість художнього оформлення титульних обрамлень, шрифтових та нотних колофонів доводить, що творчість художника є цінним пластом духовної культури краю, в якому відображено і збережено історію, культуру, мову. Кожен твір І.Югасевича характеризує давні рукописні традиції, адаптовані автором у тогочасний сучасний книжковий образ, що формувався в контексті взаємовпливу професійних і народних варіантів, елітарної і народної культури, церковного та народного мистецтва.

Список використаної літератури

1. *Задорожний І.* Невідомий Ірмолой Івана Югасевича / І.Задорожний // Наук. зб. з історії церковної монодії та гимнографії. – Л.: Вид-во Львів. Богосл. акад., 2002. – С. 273-279.
2. *Запаско Я.* Львівські стародруки / Я.Запаско, О.Мацюк. – Л., 1983. – 175 с.
3. *Запаско Я.* Українська рукописна книга / Я.Запаско. – Л.: Світ, 1995. – 480 с.
4. *Микитась В.* Галузка могутнього дерева : літ. нарис / В.Микитась. – Ужгород: Карпати, 1971. – 208 с.
5. *Микитась В.* Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: опис і каталог / В.Микитась. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 84 с.
6. *Українська графіка XI – поч. XX ст.* / Авт.-упоряд. А.В'юник. – К.: Мистецтво, 1994. – 328 с.
7. *Яворський Ю.* Карпаторуский художник-писець Йван Югасевич и его графические произведения / Ю.Яворський // Материали для истории старинной песенной литературы з Подкарпатской Руси. – Прага, 1934.

Резюме

Йдеться про рукописну спадщину відомого закарпатського переписувача та мініатюриста Івана Югасевича, особливості художнього оформлення титульних аркушів (на прикладах зразків його манускриптів із 1759 по 1812 рр.).

Ключові слова: Закарпаття, переписувачі, рукописна книга, Ірмологіон, титульний аркуш, шрифти, колофон, оздоблення.

Summary

Sopko O. Artistically-picturesque expressiveness of images in the titles of manuscripts of Ivan Yuhasevych

The article is about the manuscript heritage of the famous Transcarpathian scribe and miniaturist Ivan Yuhasevich particular features of the decoration of title pages, for instance of samples of his manuscripts from 1759 to 1812.

Key words: Carpathians, scribes, manuscripts, Irmolohion, title pages, fonts, colophon, decoration.

Аннотация

Анализируется рукописное наследие известного закарпатского миниатюриста Ивана Югасевича, особенности оформления титульных страниц его манускриптов 1759-1812 гг.

Ключевые слова: Закарпатье, рукописная книга, Ирмологион, титульный лист, шрифты, колофон, украшения.

Надійшла до редакції 29.11.2013 р.